

ФИЗИКА ВА ИЖТИМОЙ ФАНЛАРДА

эпистемологик тарафкашлик

EPISTEMOLOGICAL BIAS

in the Physical & Social Sciences

Edited By: Abdelwahab M. Elmessiri

THE INTERNATIONAL INSTITUTE OF ISLAMIC THOUGHT

(ИИТ) «Китобларнинг қисқача сериялари»

**ФИЗИКА ва ИЖТИМОИЙ
Ф А Н Л А Р Д А
ЭПИСТЕМОЛОГИК ТАРАФКАШЛИК**

Абделваҳаб М. Элмессири

Элисон-Лейк томонидан қискартирилган наشري

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Бишкек 2022

УДК 16:297
ББК 87.22
А 13

Китоб ҳомийси:

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Херндон Виржиния АҚШ

Билимлар интеграцияси институти (ИКИ)

Гуржистон Тбилиси

Китоб муаллифи: Абделваҳаб М. Элмессирӣ

Китобни ўзбекчага таржима қилган: Эшбоева Р: – Б.: 2022

Китоб муҳаррири: Мирзахидова Муяссар

Ушбу китоб муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Нашриётнинг ёзма рухсатисиз ҳамда лицензион шартномага асосланган қонуний истисно ва қоидалардан ташқари, китобнинг бирон бир қисми нашр қилиниши мумкин эмас. Ушбу китобда билдирилган қарашлар ва фикрлар муаллиф ёки нашриётнинг фикрларини ақс эттириши шарт эмас. Ташқи ва хорижий web-сайтларда ношир URL манзилларнинг тўғрилиги учун жавобгар эмас ва бундай сайтлардаги материалларнинг аниқ ёки долзарблигига қафолат бермайди.

«Эҳсон Хайрия» жамоатчилик фонди томонидан нашр қилинган.

**Ушбу китоб Қирғизистон мусулмонлари диний идораси томонидан
тасдиқланган №57**

Физика ва ижтимоий фанларда эпистемологик тарафқашлик (Uzbek)

Абделваҳаб М. Элмессирӣ

ИИТ «Китобларнинг қисқача сериялари»

© Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

1444 АН / 2022 СЕ

Paperback ISBN 978-9967-960-0

Epistemological Bias in the physical and social sciences (Uzbek)

Abdelvahab Elmessiri

ИИТ «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)

1434 АН / 2013 СЕ

Paperback ISBN 978-1-56564-592-9

IIIT

P.O.Box 669

Herndon, VA 20172, USA

www.iiit.org

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган

ISBN 978-9967-960-0

УДК 16:297

ББК 87.22

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари – бу китобнинг асл мазмуни тўғрисида ўқувчиларга тушунча бериш учун мўлжалланган қисқача шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашридир. Қисқа, осон ўқиладиган, вақтни тежайдиган шаклда ишлаб чиқарилган ушбу бириктирилган тезислар катта нашрнинг диққат билан ёзилган кўринишини тақдим этади ва китобхонларни бу китобнинг асл нусхасини ўрганишга ундайди.

Элмессури «Физика ва ижтимоий фанларда эпистемологик тарафкашлик» ҳақидаги дастлабки мақоланинг муҳаррири ва муаллифи бўлган. Тарафкашлик мавзусидаги ёзувлар антологияси Халқаро ислом тафаккури институти томонидан дастлаб араб тилида нашр этилган ва кейинчалик инглиз тилига таржима қилинган. Ушбу қисқача китоблар инглиз тилидаги таржимасининг қисқартирилган нашри бўлиб ҳисобланади.

Антологияни ташкил этувчи ҳужжатлар тўплами, ғарбнинг илм-фан ва фикрлаш фалсафаси бўлишига қарамай, мусулмон зиёлилари дунёсида академик билимларнинг муҳим ва белгиловчи жиҳати сифатида кенг қабул қилинган масалани ўрганади ҳамда танқид қилади. Бу фалсафий-ижобийликнинг устунлиги, парадигмалар, терминологиялар ва тадқиқот моделларини қабул қилиш аслида мусулмон дунёсининг ижтимоий-иқтисодий-диний ҳақиқатларига деярли бегонадир. Хўш, уларнинг қўлланилиши ва ҳаётийлиги қанчалик ишончли? Элмессури учун методология ва терминологиядаги тарафкашлик масаласи шарқ, ғарб, шимол ва жануб тадқиқотчилари олдида турган муаммо; аммо, у учинчи дунё зиёлилари орасида алоҳида қизиқиш уйғотади, чунки улар ўзига хос назарий ва маданий парадигмаларга эга бўлган маданий муҳитда ёзсалар ҳам, ўзларининг жамиятига, тасаввурлари ҳамда фикрларига таъсир ўтказишга уринадиган бегона парадигмага дуч ке-

лишади. Нима учун эпистемологик тарафкашликни кўриб чиқиш ва уларга нисбатан ижтиҳод эшигини очиш учун ўзига хос механизмлар, методикалар ҳамда маълумотларга эга бўлган янги мақсадга мувофиқлаштирилмаган фанни яратмаймиз?

Мақолалар бизнинг терминологиямизда, методологиямизда, тадқиқот воситаларимизда ва назарий тамойилларимизда яширин бўлган баъзи бир томонларни кашф этишга, кўпроқ мустақиллик ҳамда бетарафлик билан ажралиб турадиган муқобил вариантларни таклиф қилишга қаратилган. Бу Ғарбнинг ижодий ҳиссаларининг инсоний қадр-қимматни камситиш учун эмас, балки уни асосий йўналиш нуқтасига айлантириш ва кейин уни доимий равишда «қўлланиш»га уриниш хавфини таъкидлаш учундир.

Абделваҳаб М. Элмессири томонидан қисқартирилган
*ФИЗИКА ВА ИЖТИМОЙ ФАНЛАРДА ЭПИСТЕМОЛОГИК
ТАРАФКАШЛИК*

ISBN hbk: 1–56564–417–4

ISBN pbk: 1–56564–416–6

2006

СЎЗ БОШИ

Ушбу китобда муҳим, аммо эътибордан четда қолдирилган илмий муаммо: мусулмон дунёсининг ижтимоий-иқтисодий-диний воқеликларига ёт бўлган парадигмалар, атамалар ва тадқиқот моделларининг кенг қабул қилиниши кўриб чиқилади. Тадқиқотчилар ҳамма жойда методология ва атамашунослик масаласига дуч келмоқдалар, аммо бу муаммо, айниқса, учинчи дунё зиёлилари орасида жуда долзарбдир. Гарчи улар ўзларининг ўзига хос назарий ва маданий парадигмаларига эга маданий муҳитларда ёзсалар ҳам, улар ўзларининг жамиятлари ҳамда фикрлаш жараёнларига сингиб кетган бегона (ғарбий) парадигмага ҳам дуч келишади.

Ушбу парадигмалар Ғарбнинг иқтисодий ва сиёсий соҳаларида афзалликларга эга, аммо ҳар доим ҳам ғарбий бўлмаган халқларнинг ҳақиқати билан боғлиқ эмас ва шунинг учун бузувчи таъсир кўрсатиши мумкин. Уларнинг ўзига хос экзистенциал ва тарихий вазиятларининг маҳаллий парадигмаларидан ҳамда тарафкашликларидан воз кечган олимлар, бу жараёнда Ғарб парадигмаларини қабул қиладилар ҳамда ўзларига ғарбий нуқтаи назардан қарашга киришадилар, гарчи бу парадигмалар уларга нисбатан тарафкашлик ҳолида бўлса ҳам. Ҳар қандай жамият ёт парадигмалар ва қарашларни қабул қилганида, баъзида бундай парадигмаларнинг эпистемологик оқибатлари тўғрисида чуқур билимга эга бўлмаган ҳолда таҳдид остида қолади.

Араб миллатчилиқ фикрининг кучайиши билан ҳар томонлама ва услубий ўрганилмасдан туриб, ўзига хослик ва маданийлик ҳақида фикрлаш кучайган. Ҳозирги араб ижтимоий фанларида бетарафликнинг йўқлиги эпистемологик мафқураларга мурожаат қилиш ва ижтиҳод ёки талқин қилиш учун ўзига хос механизмлар, методологиялар ва маълумотларга эга бўлган янги фанни яратиш орқали бартараф этилиши мумкин. Тарафкашлиқ – бу парадигма асосида яширин қийматлар ва тадқиқотчиларга кўрсатма берадиган жараён ва методологияларнинг тизими. Ушбу кадрятлар, баъзан моделлар ёки концептуал метафора шаклида бўлиб, баъзан тадқиқот методологиялари билан боғлиқ бўлади ва уларни ажратиш жуда қийин. «Тараққиёт» циклга нисбатан тарихнинг ҳаракатини аниқ бир нуқтага олиб борувчи тўғри чизиқ билан таққослайдиган метафорани англатади.

Кўпгина яширин эпистемологик метафоралар Ғарб томонидан холис ва тайёр бўлиб, тадқиқот ва фикр эркинлигини чеклайди. Аниқлаш ва эпистемологик тарафкашликка мурожаат қилишда биз муқобил парадигма ҳосил қилишимиз мумкин. Ушбу китобнинг амалий тадқиқотлари бу муаммони ҳал қилади ва маълум бир соҳада яширин тарафкашликни ўрганеди; бунга аниқ мисоллар келтиринг; ушбу ноаниқликлар қандай ишлашини ва йўналтирилган тадқиқотларни тушунтиринг ва кенг тарқалган модель тарафкашлиги туфайли эътибордан четда қолган ва фақат янги парадигмани ифодаловчи янги методология орқали кузатилиши мумкин бўлган мисолларни келтиринг.

Ушбу тадқиқотларда тадқиқотчилар Ғарб маданияти ва унинг эпистемологик парадигмаларига оид сўровларни кучайтириш учун ўзларининг ноҳолиликларини тавсифлаб, муқобилликни таклиф қилишади. Ушбу муқобил парадигмалар кенг тарқалган парадигмалар ўрнини босиши шарт эмас, балки араб/муслмон жамиятларини ўрганиш учун янада мураккаб восита сифатида ишлайди. Шунингдек, янги парадигмалар кенг тарқалганларини бойитади ва уларнинг параметрларини кенгайтиради, уларни замонавий Ғарб тахминларига асосланган ёпиқ парадигмалардан очиқ универсал парадигмаларга айлантиради деган умидда. Мустақил араб/муслмон парадигмаси Ғарб маданий кадриятларини инкор этишни англамайди. Янги парадигма тараққиёт назарияси параметрларини кенгайтириши ёки умуман рад этиши мумкин. Кузатувнинг янада мураккаб, объектив усули ишлаб чиқиши ва араб тадқиқотчиларининг Ғарб тарафкашлик услуги ҳамда воситаларидан фойдаланиш муаммосини ҳал қилиши мумкин эди. Ушбу китоб тарафкашликни рад этишнинг ижодий, инқилобий маъносини таъкидлаш ва ўқувчиларга уни таниб олишлари ҳамда уларни енгиб ўтишлари учун ёрдам беришга қаратилган. Умид қиламанки, фикр илмининг ўзига хос хусусияти инсонни деконструктив, мавҳум, умумий ҳамда ноинсоний нарсалардан ҳимоя қилишга ёрдам беради.

БИРИНЧИ БОБ

Ижтиҳод дарвозаси: Эпистемологик тарафкашликни ўрганиш

Абделваҳаб Элмессури

Инсон ҳаёти имо-ишоралар, хатти-ҳаракатлар, ҳодисалар ва бошқа қабул қилинган минглаб бошқа ҳаракатлардан иборат. Нафас олиш каби беихтиёр функциялардан ташқари, ҳар қандай ҳаракат онгли ёки онгсиз танловнинг муҳим натижасидир ва улар инсоннинг маданияти ҳамда ҳисларини акс эттиради. Масалан, жамият ёки шахснинг кўзи билан ички мағлубият ҳамма нарсани йиқилиши белгисига айланиши мумкин, бошқа жамият ёки шахс учун ички ғалаба худди шу объектларни зафар белгиларига айлантиради. Бундай мисол тарафкашликнинг аҳамияти ва хилма-хиллигини намоиш этади.

Одамларнинг ҳар қандай хатти-ҳаракатлари маданий жиҳатдан аҳамиятлидир шунинг билан бирга баъзи бир эпистемологик парадигма ҳамда истиқболларни акс эттиради. Парадигма – бу ақлий реконструкция ва деконструкция натижасида вужудга келган ақлий мавҳум расм, ҳаёлий тузилиш ҳамда воқеликнинг рамзий тасвиридир. Тафаккур баъзи хусусиятларни ҳақиқатдан йиғади, баъзиларини рад этади ва бошқаларни сақлайди, уларни устуворлик ҳамда ҳақиқатга мос келадиган тартибда қайта ўрнатади. Парадигма муҳим деб ҳисоблаган элементларни бўрттириб кўрсатиши ва бошқаларнинг аҳамиятини камайтириши мумкин. Ҳар бир парадигма ўзининг асосий мезонлари, эътиқодлари, фаразлари ва жавоблари билан эпистемологик бўлиб ҳисобланади.

Тарафкашлик – маълум бир нуқтаи назарни тарғиб қилиш, танланган инсон онги ва унинг идрок жараёни билан боғлиқ. Тарафкашлик тил ва маданият билан органик равишда бирлаштирилиб, тилга хос бўлиб, тилни холис воситасига айлантиради. Тарафкашлик муқаррар ва инсоннинг ўзига хослиги ҳамда танлов эркинлигидан келиб чиқади. Чекловларга қарамасдан, инсон тили аниқланган маданий тажрибадан келиб чиқадиган бўлса-да, ғайритабиийликни енгиш ва эпистемологик парадигмалар ишлаб чиқариш учун мулоқотга эришиши мумкин.

Баъзи тарафкашликлар аниқ ва онгли бўлиб, бошқалари эса яширин ва онгсиздир. Онгсиз равишдаги тарафкашлик, кимдир эпистемологик тизимнинг ўз шартлари ва устуворликлари билан дунёни фақат шу орқали кўради.

Ғарб маданий парадигмасига мойиллик бутун дунё бўйлаб энг кенг тарқалган тарафкашлик шаклларида биридир. Бизнинг меросимиздан воз кечганлар, бу хатти-ҳаракатларнинг маъносини тушунмасдан туриб ҳар бир мерос ва маданиятни ижодий танқидий ўрганмасдан келишди. Бошиданок ушбу маданий шаклланиш билан қаттиқ тўқнашувга киришган Ислом олами оқибатда Ғарб империалистик кучлари ўртасида бўлиниб кетди. Яқинда Ғарбни таъқиб қилиш «Учинчи дунё»да, шу жумладан, Ислом дунёсида барча қайта тикланиш лойиҳаларини қўзғатди. Буни дунёвий либерал тафаккурда аниқ кўриш мумкин, бу ерда «Уйғониш» биринчи навбатда Ғарб фикрлари ва назарияларини олиб кириш ҳамда Ғарб маданий парадигмасини қабул қилишни англатади. Шунинг учун араб ва мусулмон жамиятлари ушбу парадигма меъёрларига жавоб бериш учун «ислоҳ қилиниши» керак эди.

Бундай ҳаракатлар вақт ўтиши билан араб зиёлиларида Ғарб меросига тарафкашлик ва ўз меросига бепарволикни келтириб чиқарди. Бундай маълумотли одамлар муҳим идораларни эгаллайдилар ва бу хавфли, чунки улар Ғарб йўналишлари бўйича кадриятлар тизимини қайта шакллантиради ҳамда парадигмаларни тарғиб қилади. Маданий парадигма одатда кадриятлар тизимини ўз ичига олган тўлиқ билим парадигмасини ўзида мужассам этади. Утилитар ва рационал-материалистик замонавий Ғарб парадигмаси ана шундай мисоллар ва инсоният билимлари, фанлари ҳамда қарашларининг асосида ётади. Бу инсон терминологиясида, аксиомаларида, тадқиқот усуллари ва жараёнларида ўзини намоён қилади. Ушбу материалистик парадигма устуворлик қилади, чунки Ғарб империализми ўз маданий парадигмасини ўзаро миллатлаштирди ва уни кўплаб жамиятларга юклади ҳамда Ғарб парадигмаси универсал деган нотўғри тушунчани келтириб чиқарди.

Ушбу парадигма илоҳий эмас, балки имманент коинот ҳақидаги марказий тахминларга асосланади. Иккинчидан, инсон ва табиат ҳодисалари битта узлуксиз бутунликни ташкил этади, бир хил қонуниятлар икка-

ласига ҳам тенг даражада қўлланилади. Шундай қилиб, инсонлар моддий-табiiй тартибнинг ажралмас қисмидир. Ушбу нуқтаи назар, моддий ҳамда табiiй бўлган нарсаларга, нисбатан инсонийлик ва номоддийликка, шунингдек, ўлчанадиган, ўлчанмайдиган нарсаларга нисбатан сезилмайдиганга, сифатли ва ўлчаш мумкин бўлмаган ҳар қандай нарсаларга нисбатан тарафкашликни келтириб чиқаради. Ғарб жамиятлари ушбу универсал, эволюцион, бир текис ҳамда табiiй жараённинг энг юқори нуқтаси ҳисобланади ва шунинг учун тақлид қилинадиган модель ҳисобланади. Бироқ, бундай тахминларнинг аксарияти нотўғри эканлиги исботланган. Табiiй бойликлар ва инсон онги чекланган эканлиги аниқланди.

Баъзи механизмлар бизга бундай нотўғри қарашлардан устун туришга ёрдам беради. Қарама-қаршилик муқаррарлигини билиш, уни бартараф этиш учун биринчи қадамдир. Қарама-қаршиликни аниқлашга қаратилган назарий ҳаракатларимиз Ғарб фалсафасининг бутун назарий тузилишини ўз ичига олиши керак. Кейинчалик радикал, мураккаб ва кенг кўламли нуқтаи назар ҳеч қандай тарихий ёки маданий йўналиш мавжуд эмас деган тахминга асосланиши керак. Биз турли хил дунё тамаддулларига очиқ бўлиб, уларнинг маданияти ва интеллектуал анъаналаридан баҳраманд бўлишимиз керак, бу бизнинг инсоният, жамият ҳамда табиат тўғрисида тушунчамизни чуқурлаштириши мумкин. Қарама-қаршиликни йўқ қилишда биз Ғарбни истисно қилмасдан, аввалги инсоният тажрибасидан фойдаланадиган муқобил парадигмани шакллантиришимиз керак.

Тавсия этилган муқобил парадигма ва илмий ёндашув бизнинг маҳаллий ислом меросимиздан келиб чиқади; кенг қамровли назария устида ишлаш; одамларнинг коинотдаги марказий мавқеини эгаллашини билиш; материалистик бўлмаган тоифани ўз ичига олиш; генератив (жамланмаган) усулда ишлаш; тўлиқ бўлмаган аниқлик ва доимий ижтиҳодга имкон беради.

ИККИНЧИ БОБ

Ғарбий фикр мактабларида тарафкашлик: Тараққиётнинг бошланғич нуктаси сифатида бизнинг меросимиз

Адел Ҳусейн

Араб ва мусулмон дунёси интеллектуал ва назарий даражадаги анъанавий тушунчаларимиз ҳамда позицияларимизни қайтадан танқидий кўриб чиқиш босқичига ўтди. Ижтимоий фанлар узоқ вақтдан буён бизнинг олимларимизга амалиёт орқали ўзларининг танқидий кузатувларини шакллантиришга тўсқинлик қиладиган назарияларига таянган. Эпистемологик соҳада маърифий тушунчаларнинг устунлиги ижтимоий ишларда «дунёвийлик»ни англатади. Ғарб ёндашуви ижтимоий ва табиий фанларни бирлаштиришга қаратилган эди ва биз Шарқда ҳам шу ёндашувни қабул қилдик. Шунга қарамай, ижтимоий фанларнинг академик қонунийлиги объектив, универсал, ишончли ва илмий эканлиги эътироф этилиши учун улар барча инсоният жамиятлари ҳамда уларнинг тегишли тарихларига асосланган мустаҳкам билимларга асосланиши керак.

Ижтимоий фанларнинг чекланган (ғарбий) доирасидаги назарий моделлар асосан меҳнат ва капитал ўртасидаги зиддиятга, дунёвий тушунчалар ҳамда материалистик тараққиёт ғояларига қаратилган. Дарҳақиқат, замонавий даврда Ғарб цивилизацияси дуч келган муаммолар Ғарб тамаддунининг ижтимоий ва иқтисодий даражаларида ечим топа олмайди, бу ҳодиса ҳали тўлиқ ўрганилмаган ва таҳлил қилинмаган. Биз Ғарб тажрибасидан келиб чиқадиган турли хил саволлар ва муаммоларга дуч келмоқдамиз ва ҳар хил фикр ва услубий мактабларини ривожлантиришга эҳтиёжимиз бор. Сўнгги икки аср давомида классик тезис шуни кўрсатдики, фан дастлаб Европада пайдо бўлиб, у тўғридан-тўғри юнон фалсафаси ва фанидан келиб чиқади. Иқтисодий нутқ дунёда устун кучни оқлайди, кейинчалик у иқтисодий жиҳатдан халқаро меҳнат тақсимотига боғлиқ бўлади. Ғарбдан ташқарида бўлган ижтимоий ташкилот ва сиёсий бошқарувнинг барча шакллари паст, янгиланишга ҳамда ривожланишга қодир эмас деб ҳисобланади. Натижада пайдо бўлган бу

догма империализм ва Ғарб гегемонизмини энг ёмон кўринишларида оқлайди. Шарқий жамиятларимиздаги ижтимоий фанларнинг мустақил амалиётчилари Ғарбнинг ижтимоий назарияларига интеллектуал қарамликни олиб киришда тобора эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишди. Ушбу танқидий нуқтаи назар Ғарб тадқиқотларининг бизнинг тарихимиз ва меросимизга нисбатан тарафкашлиги ва хурофотини аниқлаш билан кучайтирилди. Кўпгина эмпирик тадқиқотлар бизнинг ютуқларимизнинг ҳақиқий қийматини намойиш этади ва ўз тарихимиз ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини аниқлади. Эмпирик натижаларга таянадиган ва умумий танқидий ёндашув билан қўллаб-қувватладиган мустақил назарий амалиёт афзалдир.

Ғарб мактаблари одамларнинг табиатан дунёвий эканлиги ва жисмоний манфаатдорликни ҳар қандай фикрдан устун қўйишини тасдиқладилар. Ушбу нуқтаи назар, технологик ва саноат ривожланишини ушбу моддий манфаатдорликни қондириш усули сифатида таъкидлайди. Ушбу жараёнда биз Ғарбнинг баъзи назарий тузилмаларини рад этмаймиз, аксинча Ғарб нима эканлигини, универсал бўлган ва ўз қадриятларимиз ҳақидаги таълимотга мос келадиган нарсаларни ажратиб кўрсатишимиз керак. Масалан, кўпгина бундай тушунчалар дунёвийлик билан боғлиқ бўлиб, улар бизнинг жамиятимиз ва иқтисодий тизимимизда изчил бўлмаслиги мумкин. Жамиятимизнинг муҳим таъсири ва асосий йўналиши асосан Ислом динидан келиб чиқади. Келажакни Ислом ҳамда унинг маданий мероси таъсирида шакллантириш мустақил назария ёки замонавий фикр ва ижтиҳоднинг масъулияти ҳисобланади.

Ривожланаётган мамлакатлар учун ҳукмрон давлатлар билан ишлашда ўзига бўлган ишонч мустақил иқтисодий ва маданий ривожланишнинг энг муҳим қадриятидир. Ушбу мақсадни жиддий қабул қилиш ва амалга ошириш ҳаётнинг барча жабҳаларида туб инқилобни англатади. Ушбу жараёни енгил учун ривожланиш сиёсати тузилиши керак. Мустақилликнинг яқуний мақсади билан асосий эҳтиёжларни қондиришнинг умумий стратегияси қуйидаги олти тамаойилни бирлаштириши мумкин: ташқи дунё билан муносабатлар; ўзига ишониш; мустақилликни қўллаб-қувватлашда давлатнинг роли; иқтисодий профицитни максимал даражага кўтариш стратегияси; тарқатиш ва ривожланиш мураккаб жараён сифатида. Ривожланишнинг ижтимоий томони оммани сафарбар қилиш-

га таянади. Ушбу мустақил тараққиётни амалга оширишнинг асосий воситаси муайян институт-миллат доирасидаги турли хил ва рақобатдош кучларни сафарбар этишга интиладиган ижтимоий ҳаракатлар назарияси орқали амалга оширилади. Буюк инқилоблар одатда мустаҳкам таълимот билан таъминланади ва хусусан Исломи бундай таълимотни ўзида мужассам этади. Мустақиллик модели маданий, сиёсий ва иқтисодий жабҳаларда йирик давлатлар билан тинимсиз тўқнашувни назарда тутуди, аммо бу модель ўзимизникига мутлақо зид бўлган манфаатларга қарши кичик курашни ўз ичига олади.

УЧИНЧИ БОБ

Сиёсий ривожланиш назариялари: Сиёсий фанлардаги тарафқашлик воқелиги

Наср М. Ориф

Ҳар қандай илмий иш унинг муаллифи онги шаклланган ва хабардор қилинган жамият маданиятини ифодалайди. Шунинг учун тўлиқ ажралишга эришиб бўлмайди. Эпистемологик маълумотлар вақт ва жой билан боғлиқ. Ўз-ўзини марказлаштириш – бу ўзини ўзи англаш мезонлари бўйича бошқаларни баҳолашда муҳим аҳамиятга эга. Ривожланиш назариясининг моҳияти ҳисобланган сиёсий ривожланиш назариялари ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожланиш соҳаларидаги барча тегишли назарияларни қамраб олади. Қуйидаги таҳлил ижтимоий фанларнинг ривожланиш назарияларининг аксариятининг услубий ва фалсафий асосларини кўриб чиқади. Сиёсий ривожланиш назарияси ва унинг илдизларини аниқлаш учун фойдаланиш мумкин бўлган тарафқашлик бу назарияларни қисман ва эксклюзив ҳолга келтирди, агар бу назариялар универсал бўлса, уларнинг фарқига қарамай, аксарият инсоният жамиятлари учун амал қилади.

Илм-фан ўзига хос инсон ёки табиат ҳодисаларини тафсилотлари ёки географик жойлашувидан қатъий назар, ўрганиш билан тавсифланади. Ғарб фикрига кўра, фан бу нарсаларнинг ҳақиқий ва объектив ҳолати билан шуғулланадиган интеллектуал фаолиятдир. Ғарбий ижтимоий ва

гуманитар фанларнинг келиб чиқиши ва ривожланишини синчковлик билан ўрганиш шуни кўрсатадики, улар инсон ҳақиқатини тушуниш ҳамда бошқариш учун ўзларининг энг яхши ёндашувлари деб ҳисоблашади. Уйғониш давридан бошлаб тобора ўсиб бораётган академик тенденция «ғарбий бўлмаган жамиятлар»ни ўрганишга қаратилган. Бундай тадқиқотларнинг мақсади илмий бўлиши мумкин эди, ammo Ғарб ижтимоий фанлари воситалари, методикаси ва нутқи ривожланганига қарамай, уларнинг фанлари ҳанузгача нуқсонли ҳамда ижодий илмий ишлаб чиқаришдан маҳрум.

Ғарбий бўлмаган жамиятларни ўрганишга бағишланган бир нечта илм-фан Ғарбни Шарқдан ажратиб олишга интилишган бўлиши мумкин. Антропология ғарбий маданиятга қўшилиш мақсадида ғарбий бўлмаган дунёни бошқариш ва унинг маданияти ҳамда тамаддунини бузишга интилниди. Маданий ва ижтимоий-сиёсий ривожланиш назариялари ғарбий дунёни ўрганишга бағишланган бошқа барча ғарб фанлари назариялари ортидаги сиёсий мақсадларга тўғри келади. Шарқшунослик «Бошқа» атамаси Исломи ёки диний Шарқни аниқ аниқлаётганда пайдо бўлган. Мустахламадан кейинги даврда янги ҳукмронлик услуби Ғарбни бошқа жамиятлар томонидан таъқиб қилинадиган идеал инсоний ва ижтимоий модель сифатида улуғлади. Ишончли илмий доиралар ушбу жамиятларни Ғарб жамиятларини ўрганишда ишлатиладиган аналитик тоифаларга эга бўлган ҳолда ўргана олмайди, аксинча, бундай жамиятларни ўрганиш учун мустақил фанларга эҳтиёж бор.

Ғарбнинг ижтимоий модели инсониятни «улар» ва «биз» маъносида тушинтирадиган, соддалаштирилган этник нуқтаи назарни лойиҳалаштиради. Ушбу ёндашув самарали мезон ва таҳлил учун асосларсиз «Бошқа» жамиятларни вакили деб даъво қиладиган ноаниқ тушунчаларни эълон қилишга олиб келди. «Шарқ»ни бу тарзда аниқлайдиганлар бир қатор турли хил тамаддуноларни ва маданиятларни соддалаштиришига олиб келдилар. «Бошқа» тушунчаси қоқоқ, ибтидоий, қишлоқ хўжалиги, саноати ривожланмаган ёки Учинчи дунё деб ҳам таърифланади.

Ўрганилаётган мамлакатлар деярли ҳеч қандай тарихий ёки маданий муносабатларга эга эмаслар ва аксинча, ички хилма-хиллигига қарамай, Ғарб томонидан мажбуран бир тоифага киритилган. Шарқшунослик пай-

до бўлганидан бери Ғарб мутафаккирлари онгли ёки онгсиз равишда тарихни қадимги, ўрта асрлар ва замонавий асрларга таснифлаш орқали ўз жамиятларининг тажрибаларини ғарбий дунёга мослаштиришган; Ғарб сиёсий фанининг давлат назариясини тарғиб қилиш; юксалиш босқичларида инсоният жамиятларининг чизикли ривожланишини кўриш ва Ғарб идеаллари ҳамда мақсадларини бошқа инсон моделларида акс эттириш. Ўз-ўзини марказлаштирувчи бу тарафқашлик бошқаларни мавжуд бўлиш ҳуқуқидан маҳрум қилади ва уни илм ёки тарих доирасидан чиқариб юборишга ҳаракат қилади. Тарафқашлик ўзига хос тоифалар, тушунчалар ва усулларни илгари суради. Агар умуман сиёсий тараққиёт адабиётини кўриб чиқсак, инкор этиш ва алмаштириш жараёни анъанавий маданият, муассасалар ҳамда иқтисодиётни замонавий маданият, муассасалар ва иқтисодиёт билан алмаштириш орқали уларни инкор этишга урғу беради.

Тарафқашлик кўпинча таҳлил қилиш услубини, талқин қилиш усуллари ва илмий тадқиқот натижаларини аниқлайди. Шундай қилиб, ҳолис тадқиқотчи ҳеч қачон тарафқашликни аниқлай олмайди, ҳатто унинг таъсирини зарарсизлантириши ёки йўқ қилиши мумкин эмас. Ёмонликни таърифи ва зарарсизлантирилиши ижтимоий-сиёсий ҳодисалар билан ишлашнинг иккита асосий усулини ўз ичига олиши керак. Сиёсий ривожланиш назарияларидаги тарафқашликни аниқлаш ўзгариш ва ижтимоий эволюциянинг моҳиятидир ва бу жараён услубий ёндашувни талаб қилади.

Агар тадқиқотчи ўз тадқиқотларида ушбу ёндашувларни қўлланса, кейинги босқичда тарафқашликни зарарсизлантириши мумкин бўлади. Фақатгина олим ва ўқувчининг ахлоқ қоидаларини ўрганиш орқали бошқарилиши мумкин бўлган асосий омил мавжуд бўлиб қолмоқда, чунки илмий изланишлар ҳалоллик, ахлоқий эҳтиром, тўғри ва адолат мезонларига риоя қилиш асосида бўлиши керак.

ТЎРТИНЧИ БОБ

Модернизация ва ижтимоий фанларни ғарблаштириш: Психология фани

Рафик Хабиб

Ҳамма жойда жамоалар ўзларининг технологик кўрсаткичлари ва илмий фаолиятини ошириш учун ҳаракат қилишади, аммо илмий тушунчалар ва усулларни синаб кўришдан кўра кўпроқ ишлаб чиқаришга урғу беради. Учинчи дунё мамлакатлари тараққиёт даражасини ўлчаш учун илмдан фойдаланадилар ва мусулмонларнинг тараққиётга бўлган интилиши бошқа ривожланган жамоаларда кенг тарқалган илмий усулларни ўзлаштириш ва ёки тақлид қилиш йўли билан амалга оширилади. Илғор давлатлар томонидан қабул қилинган илмий парадигма атроф-муҳитни дунёнинг ўша қисмларида яшовчи одамлар учун мақбул тарзда ўзгартириш қобилияти билан қонунийлик ва аҳамият касб этади. Араб дунёсида ва бошқа жойларда одамлар илмий янгиликларни ўзларига ҳамроҳ бўлган турмуш тарзи ҳамда идеаллари билан бир қаторда импорт қиладилар ва шу билан кўпроқ импорт қилинадиган технологияларга эҳтиёжни кучайтирадилар. Илм-фан мақсад сифатида эмас, балки атроф-муҳитни ўзгартириш орқали ҳаёт сифатини ошириш воситаси сифатида қабул қилиниши керак.

Тақлид ҳеч қачон асл ютуққа эриша олмайди. Мусулмон мамлакатлари замонавий илм-фаннинг расмий ва амалий жиҳатларини четдан олиб киришга муваффақ бўлишди, аммо унинг ижобий ижтимоий ролини эмас. Бошқаларга тақлид қилиш ҳақиқий тараққиётнинг муҳим жиҳати эмас: бу илм-фаннинг янги моделларини ва мусулмонларнинг маданий ўзига ҳослигини акс эттирадиган турмуш тарзларини яратиш қобилияти.

Ғарб фалсафаси ва илоҳиётшунослигидаги ҳақиқий тараққиёт Ғарб арабларнинг фикрларидан устун бўлишни ўрганмагунча тезлашмайди. Аксинча, араб дунёси бугунги кунда бошқа мамлакатларнинг фикрлари ва маданиятларидан хавотирланишдан четда қолмади. Бошқаларга тақлид қилиш ўз кучини йўқотди ва тақлид босқичи самарасиз бўлиб қолди, фақат ҳозирги қолоқлик ҳолатини чўзилиши ва мустаҳкамлаш учун хиз-

мат қилди. Мусулмон дунёси узок вақт давомида кўпгина бегона тушунчалар ва қадриятларни бепарволик билан тан олди, ўзининг ўзига хос хусусиятларини бузиб ташлади ва ақл-идрокнинг ҳақиқий мезонларини йўқотди.

Илм-фан ҳар қандай бошқа товар сингари импорт ҳамда истеъмол қилинади ва бу фикрлар ижтимоий фанларга ҳам тенг равишда тегишли. Физикавий ва кимёвий фактлар ҳақидаги билимлар бир жамоадан бошқасига хавфсиз тарзда етказилиши мумкин бўлса, ижтимоий далиллар ҳақидаги билимлар мумкин эмас. Чет эл билимларини қабул қилиш ва қўллаш маҳаллий жамиятда асосланмаган бутун ҳаёт тарзи ва ижтимоий ҳақиқатни ўзлаштиришга олиб келади. Ижтимоий фанлар билан бирга, хавф янада кучаяди, чунки мусулмон мамлакатлари илмий билимларнинг функциялари ва қўлланмаларини ҳамда бутун билимини кўчириб олишади. Психологик ва ижтимоий тадқиқотлар натижалари кўчирилиб олинса ўз аҳамиятини йўқотади.

Тадқиқот учун ишлатиладиган назариялар ёки мезонларни объектив ва маданий танқидлардан холи деб қабул қилиш ўрнига уларни кўриб чиқиш ўринли бўлади. Илмий объектив мавзуларнинг утопик моҳияти ҳақидаги мавжуд фанатизм, арабларнинг фанга бўлган жиддий танқидий ёндашувини ҳар қандай уринишларни йўққа чиқаради. Ижтимоий фан осонгина маданий, хулқ-атвор ва ахлоқий қарамликни мустаҳкамлашнинг самарали воситасига айланиши мумкин. Хусусан, Учинчи дунёда, Америка моделининг қабул қилиниши ривожланаётган жамоалар орасида Америка қадриятларини мустаҳкамлашга олиб келади. Агар оммавий ахборот воситаларида эълон ва иқтисодий ҳукмронлик муваффақиятсиз бўлиши мумкин бўлса, илмий қўлланманинг узатиладиган дастури муваффақиятли бўлиши мумкин. Натижада рақобатдошлик, ташаббускорлик ва маҳсулдорлик етишмаётган парчаланган шахсийлашган жамиятнинг бузилган киёфаси пайдо бўлади.

Муҳаммад Шакрун назарида араблар «жамоавий» мавжудотдир, чет элдан келтирилган фан эса арабларни рақобатлашишга интиладиган шахсларга айлантиришга ҳаракат қилади. Бу арабларни импорт қилинган индивидуализм фойдасига ўзларининг «жамоавийлигидан» воз кечишга мажбур қиладиган дилемма ҳосил қилади. Бошқа томондан, радикал

эмпирик ёндашув ҳар бир жамиятга ўзининг интеллектуал ва маданий тенденцияси ва меъёрлари, кадриятлари ҳамда ахлоқий қарорлари асосида ёндашиши мумкин. Араб жамоалари ҳали ҳам илмий тараққиётнинг дастлабки босқичида. Уларга туб ўзгаришларни тезда тиклаш дастури керак. Кўпгина Шарқий жамиятлардаги мавжуд можаролар ғоявий эмас, аксинча кундалик ҳаёт талаблари ва периферик тизимли тафсилотлар, ҳар бир жамиятдаги маҳаллий фарқлар билан боғлиқ. Маданий тараққиёт ва ривожланиш ижтимоий тузилишдаги илмий инқилобларга боғлиқ бўлган интеллектуал ва мафкуравий ижодкорлик натижасида юзага келади.

Чет эл манбаларидан фанни кўчиришда араб дунёси шунчаки ихтирочиларидан кўра кўпроқ кадрлайдиган статик интеллектуал рамкаларни нусхалаштиради. Араб дунёсидаги психология асосан индивидуалдир. Бирок, Америка психологияси ушбу босқични ижтимоий ва тарихий диққат билан ажралиб турадиган янги босқичга ўтказди. Мантиқан, психология импорт қилувчи мамлакатларда ривожланиши керак, чунки бу янги ижтимоий муҳит билан курашиш учун сезиларли даражада модификация ва ислохотларни талаб қилади, аммо бундай эмас. Эмпирик объективлик ва мафкуранинг қулашига риоя қилишнинг биргаликдаги муаммоси бугунги кунда Араб дунёси ва Учинчи дунёда илмий ҳаракатни тўхтатишга олиб келди.

Умиднинг муқобил усули – бу қабул қилинадиган ва тўғри ечимга олиб келиши мумкин бўлган радикал ақлий жараёнлар мажмуи сифатида тасаввур қилинган динамик қараш ва жиддий ўзгариш уринишларидир. Бунга араб дунёси илмий, интеллектуал ва маданий фанатизмнинг ҳозирги ҳолатидан чиқиб кетадиган шароитда эришиши мумкин: агар ўз назарияси ва усулларини ишлаб чиқса; улардан назарий усуллар ҳамда ёндашувларни қайта ифодалаш учун фойдаланса; назариялар, услуб ва тафаккурдаги янги топилмалар, кашфиётлар орқали ўз илмий инқилобини қилса; муқобил маданий ҳолатга ва янги маданий босқичга олиб борадиган янги илмий нуқтаи назар ҳамда унинг ўрнини босувчи мафкурани тўлиқ тасаввур қила билса.

БЕШИНЧИ БОБ

Ўқув дастурлари ва дарс мазмунидаги тарафкашлик

Ҳода Хеггазий

Таълим муассасалари маданий анъаналарни етказиш учун асосий оммавий ахборот воситаси ҳисобланади. Бундай муассасалар чексиз қўп маълумотлар ва ғояларни танлаб, талабалар учун умуман жамият қабул қилган кадриятлар тўпламини белгилаши керак. Бу масала услубий масалани кўтаради: билимлар қаторидан талабаларнинг чекланган миқдордаги фанларни танлаши керак, сўнгра ҳар хил таълим босқичларида ўқитилиши керак бўлган фанлар ҳақида қарор қабул қилиниши лозим. Ўқув дастурлари одатда жамиятнинг ҳукмрон мафқураси, таълим фалсафаси, кадриятлар тизими ва инсон табиатининг назарияси каби омиллар асосида тузилади ва ўрнатилади. Ўқув дастурини ишлаб чиқиш инклюзия ва четлаштириш жараёнини тақозо этади.

Шунинг учун мактаб дарсликлари «бетараф» ёки «объектив» эмас ва ўз жамиятларининг кадриятлари ҳамда эътиқодларини акс эттиради. Шунинг учун биз курслар ўқитиш учун тайёрланганда ўқув дастурлари асосида ётадиган эпистемологик парадигмани аниқлашимиз керак. Келажак ёки парадигма қабул қилинганда, баъзи саволлар ва муаммолар бошқаларни истисно қилиш учун кўтарилади. Бошқа томондан, қиёсий ёндашувни амалга оширишда икки хил тизим ёки тузилишга эмас, балки фақат тўлиқ яхлитликларга таққослаш мумкин. Масалан, Макс Вебернинг «Протестант ахлоқи ва капитализм руҳи» асари у рационализациянинг махсус ғаройиб ҳодисаси деб ҳисоблаган нарсаларга бағишланган. Ғарбий капитализм, агар биз вебериянлар нуқтаи назарини қабул қилсак, ғарбий тамаддун учун хосдир. Веберни ўз маданиятини янада чуқурроқ ўрганиш учун ғарбий капитализмдан фойдаланиши мақсадга мувофиқ эди, аммо бошқа маданиятнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш учун бир хил атамалар тўпламидан фойдаланиш нотўғри.

Ислом тамаддуни соҳасидаги тадқиқотлар даражаси яқин вақтгача мустамлакачилар ёки ғайратли миссионерлар томонидан ўзларининг маданий ва диний устунликларига амин бўлган ҳамда уларнинг эпистемологик тарафкашликларидан беҳабар бўлганлар томонидан мо-

нополлаштирилиб келинган. Яқинда биз ислом тамаддунига қойил қолиш ёки қораланиш учун антиқа нарса эмас, балки ўзгаришнинг умумбашарий қонунларига таъсирчан ижтимоий жараён сифатида қарайдиган Европалик ижтимоий олимларнинг асарларини ўқишни бошладик. Барча тизимлар ва тузилмалар учун ташқи, аммо барчага тегишли бўлган умумий тил ҳамда аналитик тоифалар зарур. Капитализмдан кўра, соддалаштириш ислом тамаддунини ўрганиш учун умумийроқ ва мосроқ атама бўлиши мумкин. Ушбу мавзу бўйича курс тегишли масалалар билан шуғулланади ва қуйидаги саволларни беради: Ислом жамияти илм-фан ва технологияларни ўзига хослигини йўқотмасдан қабул қила оладими? Қандай қилиб Ислом кишлоқ хўжалиги ва паст даражадаги технологияларга асосланган жамиятлардан табиатни ўзлаштиришга мойил бўлганларга ўтишга эришиш учун оммани сафарбар қилиши мумкин? Шу тарзда, ичкаридан яқинлашиб келаётган барча тузилмалар ўз сирларини беришни бошлашлари ва бизга қонунларини беришлари мумкин, улар энди нуқсонли ёки нотўғри деб ҳисобланмайди. Баҳолашда биз тасодифий тамаддунга яқинлик даражасини мезон сифатида қабул қилмаслигимиз керак. Ўтмишда ёки ҳозирда Шарқ ва Ғарбдаги инсоният тажрибасининг жами ягона стандарти бўлиши керак.

ОЛТИНЧИ БОБ

Инсон ва сунъий ақлнинг табиатини ўрганиш ва Қуръон истиқболи

Маҳмуд Дхуади

Сунъий ва инсон интеллекти (ИИ) бўйича давом этаётган қарама-қаршиликлар сунъий интеллект (СИ) инсон ақлига тенглашиши ёки устун бўлиши мумкинлиги тўғрисида очиқ келишмовчиликлар билан тавсифланди. Инсон маданий рамзлари ва ИИ ҳақида Қуръонда кўрсатилганидек, ИИ ва СИ ўртаси яқин ва бу узоқ муддатда сезиларли бўлиб қолиши шарт. Инсониятнинг ИИ ҳодисасига боғлиқ бўлган маданий рамзларни бошқариш қобилияти ноёб инсоний хусусиятдир. Бу ўзига хослик эволюция эмас, балки илоҳий қарорнинг бевосита натижасидир. Бу ўзига хослик одамларда деярли топилмайдиган сирларни ўз ичига олади. Де-

мак, тадқиқотчилар уларни қандай қилиб сунъий интеллект машиналари дизайнига қўшишлари мумкин? Сўнгги йигирма йил ичида сунъий интеллект соҳасидаги тадқиқотлар назарий ва амалий даражаларда ривожланди. Ушбу соҳада нейрофизиологлар ва турли хил ижтимоий олимлар ҳам ИИ ва СИни ўрганишди. Замонавий ва замонавийликдан кейинги давр жамиятларида сунъий интеллект инфратузилмалари кенгайишда давом этар экан, бошқа соҳалар мутахассислари ҳам жалб қилиниши керак. СИ тадқиқотлари одамларни кўплаб машаққатли вазифалардан халос этишга ёрдам беради, шу билан бирга, ҳаракатларнинг тезлиги ва сифати тобора ортиб бораётган ахборот асрига хос бўлган жамиятларни характерлайди.

ИИ масаласи, сунъий интеллектнинг муҳолифлари ва тарафдорлари учун асосий бўлиб қолмоқда ва тадқиқотчилар нима учун ИИнинг СИдан устунлигини ва СИ қайси хусусиятларга эга эмаслиги ҳақида сўрашлари керак. Бу каби саволларга жавоб бериш, ўзимизга, ИИга нисбатан аҳволимизни яхшилашга ва ақлли машиналарни лойиҳалаштиришга олиб келади. Баъзи тадқиқотчилар СИ биокимёвий аппарат ишлатилган тақдирдагина ИИга тўғри келади деб ҳисоблашади. Бошқалар эса машиналар инсон мияси сингари ишлашга мўлжалланган бўлиши керак, деб ўйлашади. Рақамли инфратузилма машиналарга фикрлаш ва онгли ақлга эга бўлиш имкониятини бериш усули сифатида таклиф этилади. Бошқа томондан, интуитивлик, кайфият ва ҳиссиётларнинг сунъий интеллект схемасида ўрни йўқ, бу мантиқий фикрлаш машинасини инсон маъносида фикрлашга тўсқинлик қилади.

Маданият ҳодисаси инсониятни бошқа турлардан ва сунъий интеллект машиналаридан ажратиб туради. Маданиятшунос олимлар ўртасида инсониятнинг рамзлардан фойдаланиши инсоният маданиятининг энг ажойиб хусусияти эканлиги тўғрисида яқдил фикр мавжуд. Хулқ-атворга оид ижтимоий фанлар назариялари ва парадигмаларида инсон табиати маданий-рамзий маънога эга ва маданий белгиларни ишлатиш қобилияти уни бошқа барча турлардан ҳамда сунъий идрок машиналаридан тубдан фарқ қилишини ҳисобга олиш керак. ИИни тўғри тушуниш учун инсон маданий рамзлари соҳасини ўрганиш керак. Фикрлар ва ғояларни яратишда маданий белгилар билан манипуляция қилиш қобилияти билиш жараёнлари ва семантикаси тўғрисида ишончли билимларни олиш учун

жуда муҳимдир. Маданий рамзлар бўйича мустаҳкам билимлар асоси қисман йўқлиги ИИ ва СИ бўйича тобора ўсиб борадиган билимларнинг йўқолган бўғинини ташкил этади. Ушбу соҳада мустаҳкам пойдевор яратиш тадқиқотчилар учун машиналарнинг ўрганишдаги камчиликларини тушунтиришларида жуда муҳимдир. Бундай қизиқиш тадқиқотчиларнинг ИИни ўзига хослигини тушунишини чалкаштириб юборадиган асосий заифликдир.

Замонавий психологик ва ижтимоий тадқиқотлар ижтимоий маҳрумликнинг инсон ақл-идрокига салбий таъсирини таъкидлаб, ақлни инсониятнинг ижтимоийлашувига ўтадиган маданий белгиларга боғлиқлигини кўрсатди. Маданият, ақл ва инсон ғояларини ўрганувчи олимларнинг замонавий тадқиқотлари иккита нуқтаи назарни қабул қилди: маърифий рационал / илмий нуқтаи назар ва романтик исёнчилар нуқтаи назари. Ушбу қарашлар СИ мунозарасига жуда мос келади. Иккинчи гуруҳнинг таъкидлашича, маданият, онг ва ақл фақат эмпирик-ижобийликка, мулоҳаза, мантиқ ва рационализм мезонлари билан ўлчанмаслиги керак. Сунъий интеллектнинг ИИга нисбатан пастлиги унинг романтиклар томонидан кўтарилган фикрларни ҳисобга олмайдиган тор мантикий-рационал-логаритмик тизим дизайни билан боғлиқ. Эмпирик-ижобий парадигма иккита асосий элементи мантиқли ва оқилона фойдаланиш орқали ишончлидир? Одамлар нафақат мантикий ва оқилона фикрлайдиганлар, шунингдек, ИИнинг устунлиги номоддий ва субъектив хусусиятлардан ҳам келиб чиқади. ИИ мураккаб ҳодисадир, шунинг учун СИ/ИИ тадқиқотлари қатъий ва тор формулага амал қилмаслиги керак.

Мусулмон дунёсини четлаб ўтган Ғарбнинг Уйғониш даври тажрибаси, дин ва илм-фан ўртасидаги душманлик муносабати туфайли ноzil қилинган матнлар билан ИИга мурожаат қилиш қийин. Мусулмон тадқиқотчилар мантиқан СИ/ИИ соҳасида Қуръонга мурожаат қилиб, инсон ақл-идрокининг илоҳий моҳиятини янада ўрганиш учун: фикрлаш ва инсоннинг ақл-заковати; инсоннинг ақл-заковати ва яратилиш ҳаракатини ўрганади. Диний ва дунёвий таълимотлар ўз хатти-ҳаракатлари учун фақат инсонлар жавобгар бўлишига рози бўлишади, ИИ инсониятга жавобгарлик ҳамда ҳаракат қилиш эркинлигини беради. Қуръон замонавий олимлар ва олимларнинг яқин иттифоқчиси бўлиб,

улар сунъий интеллектни ИИ даражасига тенг ёки ундан юқори даражага кўтариш мумкинлигига ишонмайдилар. Куръон нуқтаи назари бизга ёрдам бериши мумкин бўлса-да, эмпирик-ижобий ёндашув ақлнинг илоҳий моҳиятини тан олишдан бош тортгани сабабли фойдали ҳисобланмайди.

ЕГТИНЧИ БОБ

Учинчи дунё маданиятида тарафкашликка қарши туриш

Фериал Ж. Ғазул

Учинчи дунёга интеллектуал соҳаларда ва методологияда тарафкашлик ҳаммага маълум. Бошқа томондан, адабиёт бундай нотўғри ва хурфотларга қаршилик кўрсатиши мумкин ва бундай ҳалокатли ҳодисага қарши курашиш учун назарий баёноتلар кашфиётчи вазифасини бажариши мумкин. Адабиёт услублар ва бадиий стратегияларга боғлиқ бўлиб, бир-бирининг технологик устунлигига асосланган эмас, балки оғзаки ва тушунчага тенг кириш имкониятига эга. Аксинча, мазлум ва заиф, золим ва қудратлиларга қараганда бадиий даражада ижодий ва маҳсулдорроқ кўринади.

Ижобий қаршиликка ижодий қаршилик турли шаклларда бўлади. Ушбу бобда Африка қитъасидаги учта ёзувчи: Нигериялик Чинуа Ачебе «Нарсалар бузилади» асари муаллифи; Судандан Тайеб Солих «Шимолга кўчиш фасли» муаллифи ва марокашлик Таҳар Бен Желлоун «Мен арабман, мен гумон қиламан» асарлари ва муаллифлари ҳақида сўз боради. Ачебе китоби учинчи дунёдан чиққан мағрур одамнинг ҳикоясидир: Оби этник гуруҳидан бўлган қаҳрамон Оконквонинг фожиаси, фатҳ этувчи мустамлакачининг ҳужуми ва бегона қадриятларни ўрнатишга чидамай ўз жонига қасд қилди. Роман ишонарли чиққан, чунки у африкалик қаҳрамонни европалик ёвуз одамга қарши яхши ва ёмон драмада қарши чиқармайди. Бунинг ўрнига, қадимги қадриятларнинг давомийлиги имконсиз бўлган даврда босиб олиш жараёнини босқичма-босқич таҳлил қилади. Ачебе империя маданиятига ижодий қаршилик кўрсатиш учун

турли стратегия ва методлардан фойдаланади. Ачебе Африка ва Европа мафкураларини карама-қарши бўлиб, иккаласини ҳам очиб беради ва озод қилади. У иккита динни догмалардаги фарқларга қарамасдан амалда бир хил моҳиятнинг икки сифатида намоиш этади. Ушбу солиштирма ёндашув бизни динни иерархия бўйича таснифлашимиз ёки баъзи эътиқод тизимларини диннинг атрибутини инкор этишимизга тўсқинлик қилади. Муаллифнинг услуби чет эллик ўқувчини ўзига жалб қилади ва кейинчалик унинг маданий тахминларини шубҳа остига қўйишга олиб келади. Маданий тарафқашликка қаршилик, Ачебе асариди хурофотни очиш учун метафорик тилни ишлатиши билан ажралиб туради.

Солиҳнинг «Шимолга кўчиш мавсуми» романи мустамлакачилик ва нео-мустамлакачиликка қарши чиқишларни акс этиради. Роман драмани қайта шарҳлайдиган карикатуралар ва адабий карама-қаршиликлар орқали африкаликларнинг шимолий хурофотлари ва нотўғри талқинига қарши туради. Солиҳ ўз романини араб тилида Венеция маври бўлган Отеллонинг Шекспир фожиасига қарши курашиш учун ёзган. Отелло фожиаси араб дунёсида таржима қилинган ва сахнада намоиш этилган биринчи драматик асар эди. Солиҳ араб ва ислом дунёсида Отелло образини бузиш орқали Шекспирнинг Европадаги африкалик образига қарши чиқмоқчи ва тузатмоқчи эди.

Солиҳнинг айтишича, Отеллонинг ғазабини, агар у ҳеч қачон Венецияликларни ва улар уни қабул қилмаслигини кўрган бўлса, тушуниш мумкин. Бу «миллатчилик ғзаби, маданиятлар тўқнашувидир». Суданлик қаҳрамон, Англияга ўқиш учун борган талаба, Ғарбнинг ўз дунёсини зўрлаши ва унинг тарафқашлиги ҳақидаги қарашларини билдиради. Солиҳ Африканинг тайёр кийёфасини бузиш учун гипербола ва сатира ёрдамида мураккаб стратегиядан фойдаланади. У Мустафо Саъидни ёлғончи қаҳрамон сифатида, золим ва мазлумлар ўртасидаги, ҳокимият ва қарамлик ўртасидаги маданий иттифоқнинг маҳсули сифатида тақдим этади. Натижада на ўз ватанига, на чет эл ва маданиятга тегишли бўлмаган аҳмоқ пайдо бўлади.

Бен Желуннинг «Мен арабман, мен гумон қиламан» таъсирли ҳикоясида тизимли киноя ишлатилган бўлиб, ўқувчи қаҳрамонга қараганда кўпроқ нарсани билади. Ҳикоя тузилиши бўйсунининг соддалигини жамият-

нинг ўртачалиги ва дунёнинг оғиши билан таққослайди. Ғарб дунёсида ўзининг беғараз фикрини билдирган ва ҳар доим гумон қилинувчи сифатида муомаллада бўлган инсон ўзини айбсизлигини исботламагунча араб айбдор. У фундаменталист сифатида қабул қилинганлиги учун ажабланиб, ўқувчига бошқаларнинг баҳоси бошқаларнинг хатти-ҳаракатларидан эмас, балки олдиндан қилинган айбловлар ва тайёр ҳукмлардан келиб чиқишини кўрсатмоқда. Айбсиз ишчи нима учун у ҳар доим гумон қилинишини сўрайди ва ўқувчи ҳозирги тузилмани барча хурофотлари билан рад этишга ундади. Бен Желлоун хулоса ва ваъз қилмайди, лекин муомаланинг иккита тарафини бир-бирига қўшиб қўяди ва ўқувчига ҳукмини қолдириб, драматик киноя услубига асосланади.

Шундай қилиб, африкалик ёзувчилар уни танқид қилиш ва уни хаёлий шакллантириш ҳамда қаршиликнинг аниқланадиган стратегияларини яратиш орқали ҳолисликка қарши туришга қандай ҳисса қўшганлигини кўрамиз. Ушбу усулларга турли хил деб қараладиган нарсаларни таққослаш, асосий ҳикояни қайта талқин қилиш ва ноъмалум нарсаларни хато сифатида кўрсатиш ҳамда уни лойиҳалаш киради. Натижада вертикал иерархияни инкор этиш ва доминант талқин қилиш марказининг силжиши пайдо бўлади. Шу тарзда, ижодкор ёзувчи хурофот учун асос яратиб, ноаниқликларга кенг қамровли қарашни тақдим этади.

САККИЗИНЧИ БОБ

Методикадан ташқари: Ғарб адабий танқидида тарафкашлик шакллари

Саад Абдулрахмон Ал-Базия

Ғарбдаги адабий танқид усуллари уларни келтириб чиқарган маданий матн фойдасига тарафкашлик билан қарайди. Агар ғарбий бўлмаган танқидчи, масалан, маданияти араб-ислом бўлган бўлса, ушбу усуллардан бирини адабиётга ўз маданиятидан татбиқ этса, у иккита танлов олдида турибди: бундай усулларни ўзлари хоҳлаганча қўллаш уларни шакллантирган оқибатлар ва мафкураларни қабул қилиш, адабий материални нотўғри ҳолатига олиб келиш; ёки натижада қўлланиладиган

усул дастлабки усулдан кескин чиқиб кетадиган усулни тубдан ўзгартириш. Методологияни ўзгармаган ҳолда ёки ҳеч қандай ўзгаришсиз олиб ташлаш мумкин деган даъво бундай методологиянинг маданий ва фалсафий асосларини тарихий таҳлил қилиш орқали асоссиздир.

Ғарб тарафқашлиги ҳақидаги саволни содда тарзда кўриб чиқмасдан, қайта кўриб чиқиш ва унинг асосларини текшириш керак. Айрим танқидчилар ва олимлар баъзи усуллар ноаниқ эмас, аксинча уларни нейтрал воситалар деб ҳисоблашади. Замоनावий араб танқидчилари структуралист услубни нейтрал танқидий восита сифатида қўлладилар ва арабларнинг билимларини ошириш, маданий матнлардаги тўсиқларни енгиб ўтиш, миллий меросни тиклаш ва тараққиёт билан ҳамнафас бўлиш самарадорлигига ишонишди. Араб тафаккури ва адабий танқид тарихидаги ушбу таниш нуқтаи назар деярли кучли тарихий ҳамда мафкуравий илдизларга эга қарама-қарши нуқтаи назардир. Унинг универсаллигини қабул қилиниш тенденциясини Ғарбнинг маданий меъёрлари бўйича эволюцияни англатади. Адабий асарларда ва умуман маданий тузилишда бузилиш муаммоси сақланиб қолмоқда. Методологияни ўқиш, унинг ҳақиқий намоён бўлишидан олдин келиб чиқиши маданий ўзига хослигини тарафқашлигини очиб беради. Шу билан бирга, усулни нотўғри деб ҳисоблаш ҳар доим ҳам услубнинг умуман аҳамиятсиз эмаслигини англатмайди. Бу ўзаро манфаатдорлик ёки умумий хусусиятларни ҳам истисно этмайди. Услубнинг танқислиги маданиятдаги бир хилликнинг юқори даражаси ва бошқа маданиятдаги бир хил элементлардан бир хил мақсад ёки белги учун фойдаланиш қийинлигини англатади. Бу ерда муҳокама қилинган Ғарбнинг танқидий чиқиши унинг маданияти билан бирлаштирилган араб-ислом унсурлари билан боғлиқ эмас. Ғарбнинг кўплаб мутафаккирлари Ғарбнинг ўз-ўзини қамраб олишини енгиш истагини билдиришди.

Файласуф Ибн Сино (Авиценна) мантиқ илмини кенг камровли фалсафий дунёқарашга амал қилганлигини таъкидлаб, услуб муаммосини мантиқ доирасида тақдим этди. Ушбу дунёқарашдаги фарқ услубий ёки мантикий асосларнинг фарқига боғлиқ ва кўпинча Арасту (Аристотель) (юнон) фалсафасига ишора қилади. Агар фалсафа ўзгарса, бундай фалсафа асос бўлган суриштирув ва эпистемологик дедукциянинг методологик асосларида бир вақтда ўзгаришлар бўлиши керак. Файласуф

Ибн Рушд ислом тамаддунида юнон тафаккурининг тарафдори бўлган, ammo унинг Арасту (Аристотель) шеъриятининг чекланган қўлланилишини баҳолаши маданий тафовутлар юзага келиши мумкин бўлган тарафкашликка нисбатан умумий сезгирликни кўрсатади. Қадимги муслмон зиёлиларининг бошқа консерваторлари маданий очиқ эшиклар сиёсатига даъват қилдилар. Америкалик файласуф-Джон Девининг фикрига кўра, мантик табиий равишда маълум бир фалсафий тамойилни ёқлаб чиқади. Методологияни унинг эпистемологик мақсадидан ажратиш керак дейиш, бу шакл ва таркибни ажратишга чақиришдир. Худди шундай, умумий инсоний мақсадларнинг мавжудлиги бундай мақсадларга олиб борадиган воситаларнинг хилма-хиллигини истисно этмайди. Нортруп Фрайнинг фикрига кўра, танқиднинг усуллари ва мақсадлари ўртасидаги уйғунликка танқидий тамойиллар ҳамда гипотезалар танқидда кўриб чиқиладиган кўз қарашдан келиб чиқадиган бўлсагина эришиш мумкин эди, чунки адабий асарлар умумий рамзлар, одатлар ёки ҳодисаларга асосланган органик бирликни англатади. Фрай методологияси бошқа формалистик тенденциялардан фарқ қилади, чунки у адабий асарлар орасидаги турларни рамзий ёки типологик алоқалар сифатида ўрганиш орқали ҳар томонлама қамраб олишга ҳаракат қилади.

Ғарбнинг замонавий маданияти дунёвийликка интилмоқда, ammo бу Ғарб фикридан ёки маданиятидан диннинг йўқ бўлиб кетишини англатмайди. 18-аср ўрталарида, одатда диний православликка қарши бўлган маърифатпарварлик, Шарқ шеъриятининг адабий ва мифологик моҳиятини таъкидлайдиган Муқаддас Китобнинг янги талқини орқали диний танқидий ҳаракатнинг пайдо бўлишига ва динни ҳимоя қилишга сабаб бўлди. Бундай ўзгаришлар романтизмнинг пайдо бўлишига параллель бўлиб, Ғарб адабий танқидидаги диний матнни инсоний, дунёвий матнларга тенглаштирган янги муқаддас/дунёвий танқидлар комбинациясини ойдинлаштиришга ёрдам берди. Фрай, Муқаддас Китобнинг мифологик моҳиятини таъкидлайди, ammo архетипнинг метафизик тушунчасига эга. Қайталаниш – бу дунёвий ҳаётни ўз ичига олган маданиятнинг энг муҳим дилеммаларидан биридир асрлар давомида Ницше, Фрейд ва Ҳейдеггер асарларидаги метафизикани енгиш учун қилинган саъй-ҳаракатларга қарамай, ўзининг диний ва метафизик илдизларидан ажрала олмади.

Умуман олганда, Ғарбнинг танқидий усуллари сезиларли даражада универсалдир. Шунга қарамай, уларда ҳар доим маданиятга хос бўлган ва уни ўтказиш мумкин бўлмаган яна бир муҳим даража сақланиб қолади. Ушбу сўнги сифат туфайли Ғарб маданий контекстига эга бўлмаган одамлар бундай усуллардан фойдаланишдан олдин уларни яхшилаб қайта кўриб чиқишлари керак.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Ислом жамиятлари меъморчилигида дизайн назариялари ва тамойиллари: Жамият қурилишига тантанали ёндашув

Абделҳалим И. Абделҳалим

Ислом ва ривожланаётган дунёдаги аксарият жамоаларда кам ривожланганлик, беғоналашув ва бефарқликни энгиш учун мукамаллик ҳамда гўзаллик кадриятлари зарур. Ривожланмаганлик ишлаб чиқариш воситалари, айниқса ўзининг маданиятига хос атроф-муҳитини ажратишида ётади. Ушбу ажралишга қарамай, биноларни қуришни жамият маданияти билан боғлайдиган маданий механизмлар мавжуд. Буларга одамларнинг ижодий энергияси ва жамоат ресурслари ҳамда кўникмалари киради. Аммо бугунги кунда кўплаб жамоаларда қурилиш ишлари қонун ва бошқариш каби расмий институтлар назорати остида. Жамият жараёни тикланиши мумкин бўлган ходисалар синфига чегараларни белгилаш, марказларни ташкил этиш ва бино билан жамоатчиликни боғлаш киради. Агар жамиятни қайта тиклаш жараёни ушбу қурилиш ишларига йўналтирилган бўлса, унда бино қурилиши одамларнинг ҳаётий кучига ва уларнинг жамоасининг ижодий ривожланишига ҳисса қўшиши мумкин.

Қурилиш жараёни ва жамият ҳаёти ўртасида боғлиқлик мавжуд. Бино назария ва амалиётда шу қадар янгиланиш ҳолатларини, энг яхши ҳолатда, қурилишни оқилона жараёнига ёрдамчи сифатида кўриб чиқмоқда. Дунё аҳолисининг аксарияти одатлар ва урф-одатлар уларни ташкил қилишнинг ягона воситаси бўлган жамоаларда яшайдилар. Ҳар

қандай ривожланиш маҳаллий қобилият ва ресурсларга таяниши керак. Қурилиш маросими, жамоат ва маданиятдан қатъий назар, қурилишни жамият билан боғлайдиган механизмдир. Қурилиш ҳар доим бинолар ва асарлар яратган одамлар ва уларнинг ижодий хислари билан чамбарчас боғлиқ эди. Ушбу асосий янгиланиш жараёни кўплаб жамиятларнинг маросимлари ҳамда ҳаётий жараёни ўзида мужассам этган ўсишни бошқарадиган ва шахсий аниқликни шакллантирадиган, баъзиларнинг таъкидлашича, бугунги кунда бино иқтисодий зарурият ва самарадорлик учун маросимдан алоҳида бўлиши керак. Маданият ҳамда ишлаб чиқариш ўртасидаги мувофиқлашув рамзий даражада қолиши керак.

Маданият ва ишлаб чиқаришнинг бирлашиши ҳам зарур, ҳам мумкин-дир. Бино иқтисодий ўсишни ижодкорлик билан бирлаштириши, капитал ва билимларнинг тўпланишига қўшилиши мумкин. Жамият қалбида қурилган муҳим лойиҳа, айниқса, маҳаллий хунармандлар ва маҳаллий муҳитга энг мос қурилиш материалларидан фойдаланишда унинг ижодий қобилиятини тиклаши мумкин. Бу тошга ишлов берувчининг маҳоратини ва унинг геометриядаги билимларини техникнинг ёзма кўрсатмалар ҳамда чизмалар асосида ишлаш қобилияти билан бирлаштиришга ёрдам беради, бу комбинация янгиликка олиб келади.

ЎНИНЧИ БОБ

Технология ва тараққиёт ҳақидаги мулоҳазалар: маданий истиқбол

Ҳамед Иброҳим Эл-Муси

Маданий ва илмий манфаатларимизнинг негизида тарафкашлик муаммоси ётади. Модернизация, ривожланиш ва технологияларга оид кўплаб атамалар ҳанузгача Ғарб ва мусулмон ҳукуматлари ҳамда дунё институтлари томонидан тенг равишда қўлланилмоқда. Бундай атамалар турли сиёсий ва маданий шароитларда маънолари ўзгармасдан ишлатилиши мумкин эмас. Ғарб тушунчаларига асосланган ривожланишга уринишлар арабларда ва Учинчи дунё мамлакатлари сингари мусулмон давлатлари

мазкур атамалардан фойдаланишни талаб қилиш динни алмаштириш, мусулмонларни модернизация ва Ғарб технологиясига ишонтиришга интилишни англатади. Мусулмонлар турли даражадаги Ғарбнинг ўзгарувчан шамолларига дучор бўлдилар уларнинг маданий, илмий ва касбий шаклланиши мусулмонлар атрофдаги дунёни ўзгартиришдан олдин аввал ўзларини ўзгартириши керак. Улар мавжуд бўлган барча аксиомаларни, мезонларни ва кадриятларни қайта кўриб чиқишлари керак бўлган маданий, илмий ҳамда амалий фаолиятларини бошқарган ва Ғарб маданияти тарафқашлигига дуч келган.

Ёмонлик масаласи маданий мустақилликнинг долзарб масаласи билан чамбарчас боғлиқдир. Вақт ўтиши билан мусулмонлар тобора кўпроқ Ғарбга бўйсунушмоқда ва ўзларининг мустақил маданий чекловлари ҳамда шартларга дуч келишмоқда. Шахс ёки гуруҳ учун ўзининг асл маданий намунасидан бутунлай ажралиб қолиш ва чет элликни қабул қилиш қийин. Маданий силжиш жараёни узоқ вақт давомида кўплаб хорижий маданий элементларнинг доимий ишлашини талаб қилади. Маданий босқин билан доминант маданият бошқа маданиятга бўйсунушга ва уни мустақиллигидан маҳрум қилишга уринади. Жараён интеграцияни йўқ қилади ва фатҳ қилинган маданият таркибидаги бўшлиқларни яратади, ҳаётини ижодий салоҳиятни йўқ қилади ҳамда ҳукмрон маданиятга бўйсунушни кучайтиради.

Тушунмовчиликни олдини олиш учун жамиятга экспорт қилинадиган ёки ўтказиладиган нарсаларга нисбатан «техника» ва «технология» атамаларининг ишлатилиши турлича бўлиши керак: техника ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ, технология эса онгда содир бўлади ва ишлаб чиқаришга нисбатан юқори даражада. Баъзи бир лойиҳалар бизга тайёр ҳолда топширилгани каби, баъзи тушунчалар ҳам худди шу тарзда бизга сиёсий ва ижтимоий фойдаланиш учун берилади. «Технологияларни бўлишиш» икки томон ўртасида бир томонлама бўлишишни назарда тутуди ва технология «ижтимоий объект» бўлиб, у бир ижтимоий-маданий контекстдан иккинчисига ўтказилиши мумкин. Кўпгина тажрибалар технологияни ўтказиш мумкин эмаслигини тасдиқлайди. Технологик қобилият элементларини фақат сотиб олиш ва ишлатиш босқичларида ўтказиш мумкин. Агар араб-ислом дунёси ўзларининг технологик қобилиятларини шакллантириш учун қатта куч сарфламасалар, унда ҳеч

качон технологик мустақиллик учун ҳал қилувчи бўлган мослашиш ва янгилик босқичларига эришиши мумкин бўлмайди.

Учинчи дунё мамлакатларида ҳукмрон муносабат, Ғарбий саноат жамиятлари ёки Япониядан ижтимоий ва маданий эффектларни яратиши мумкин бўлган техникаларни узатиш асосида ривожланиш режаларини ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишдан иборат бўлиб, саноатга тақлид қилиш орқали Ғарбнинг ижтимоий мақсадларига эришишни кутади-ган «нигилистик» муносабатдир. Агар ушбу саволга жавоб берадиган бўлсак, ушбу иккиламчи ижобий йўналишга эга бўлиши мумкин: Қандай қилиб биз маданий тузилманинг куч-қуввати ва хусусияти сифатида технологияни ўзлаштира оламиз? Ғарбий ривожланиш моделининг араб/муслмон жамиятида қабул қилиниши мувозанатсиз алмашинув муносабатларини вужудга келтирди, бу унинг аъзоларини Ғарб товарлари, техникалари ва хизматларининг истеъмолчиларига айлантирди.

Ўзгаришлар одамларнинг ўзини-ўзи ривожлантириш, хабардорлиги ва иштироки орқали содир бўлмаган. Маданиятларнинг асосий функцияларидан бири бу кадрятларни ишлаб чиқариш ва кўпайтиришдир. Ғарб модели маданиятларни ушбу функциядан маҳрум қилади, бу эса маданий фарқни йўқотишига олиб келади. Модернизация илмий ва технологик талабларни бажариш учун зарур бўлган маданий ва ижтимоий ўзгаришларни келтириб чиқарадиган ўз-ўзини англашдан иборат. Араб/муслмон дунёси таълимдаги маданий инқилобга муҳтож, бу ерда мавжуд усуллар бегоналашишга олиб келади. Араблар/муслмонлар маданиятида ер юзидаги жаннатга ва моддий фаровонликка эришиш орзуси ҳеч қачон чинакам бўлмаган, чунки маданият инсониятни коинот марказига жойлаштирмайди ва дунёвий ҳаётни абадий ҳаётдан алоҳида деб ҳисобламайди.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Физика қонунларни шакллантирувчи фалсафий эътиқодлар

Маҳжуб Таҳа

Физиканинг оммабоп нуқтаи назари унинг қонунлари ва назарияларини ноёб маҳсулот деб ҳисоблайди, унда ҳеч ким бир-биридан фарқ қила олмайди. Ушбу дунёқараш барча илмий тортишувлар лабораторияда ҳал қилиниши мумкинлиги ва илмий эксперимент якуний ҳакам бўлишига асосланади. Бироқ, бу фақат табиатшуносликка тааллуқлидир ва кузатишлар фақат бошланғич нуқтадир. Инсон назарияси муҳим ва илмий ишнинг ҳақиқий руҳини ифодалайди. Илм инсон ақли фактларни англаб, уларни ҳар томондан кўриб чиққанда пайдо бўлади. Эмпирик усуллар асрлар давомида ривожланиб, нафақат технологик ютуқлар туфайли, балки илмий фикрлаш назарияси ва усуллари туфайли ҳам ривожланиб борди. Ушбу тараққиёт бизга умумий қонунларни шакллантиришга олиб келадиган методологияни яратишга имкон берган экспериментал кузатишлардир. Абстракциянинг уч хил даражаси мавжуд: тўғридан-тўғри кузатиш ва ўлчовдан чиқарилган қонун даражаси; умумий қонун даражаси, маълум табиатни муҳофаза қилиш қонунларининг амал қилишини кафолатлайдиган постулат ва ўрганилаётган фундаментал ўзаро таъсирнинг ягона математик формуласини берадиган ҳар томонлама назария даражаси. Инсон тафаккури экспериментал фактларни умумлаштиришнинг асосий омилидир.

Табиий фанлар биз табиий ходисалар бир-бирига боғлиқ бўлган оқилона коинотда яшаймиз деган асосий тахминга асосланади. Сабабий корреляция илмий услубнинг муҳим таркибий қисми бўлиб қолмоқда, аммо детерминизм постулатидаги модификациялар эксперимент натижаларига мос равишда ишлаб чиқилган. Табиий дунёқараш фалсафий нуқтаи назарни қабул қилишни талаб қилади, аммо бундай позицияни тўлиқ ишонтирувчи мантиқ билан ҳимоя қилиш имконсиздир. Баъзан илмий назария экспериментал натижаларга мувофиқ бўлишига қарамай фалсафий асосларда рад этилади. Асосий ўзаро таъсир даражасида илмий тадқиқотлар ҳар доим тажрибадан келиб чиқмайдиган фалсафий асослар билан боғлиқ эди. Ушбу уюшма муҳим аҳамиятга эга, чунки

у табиий фанлар бўйича тадқиқотларга интеллектуал ва маданий ҳажм беради. Эҳтимол, бу технологик соҳага ва инсон тафаккур доирасига ҳисса қўшиши мумкин бўлган дастурлардир. Кўпгина асосий илмий қонунларни шакллантириш кенг қамровли умумлаштиришга мойил бўлиб, маълум фалсафий нуқтаи назарлар эмпирик илмдан келиб чиқади. Бундай ҳолатлар тажриба ва кузатиш чегараларидан ошиб кетади.

Доно Яратувчига ишонадиган тадқиқотчи, шунингдек, одамларнинг эркин иродаси ҳақиқат ва детерминизм маълум даражада мураккабликда тўхтайдди, деб ҳисоблайди. Эътиқодга асосланган позиция тасодиқ тушунчасини Худонинг қонунларига зид деб рад этади. Бахтсиз ҳодиса тушунчаси инсониятнинг кўриб чиқиладиган ҳодисалардан ташқари сабабларга нисбатан кўплигини акс эттиради. Диндор-тадқиқотчи жамоавий ва шахсий ҳулқ-атвор ўртасидаги тафовутни тушунтириши мумкин, бошқалари эса инсон фикрининг ўзига хослиги ҳамда оламдаги ҳамма нарсадан инсон ақлининг устунлигига ишониб, бу фикрни рад этишади. Табиатшунослик учун қилинган ҳар қандай ҳаракат – бу ғоявий, интеллектуал ва фалсафий позицияларни акс эттирувчи инсон изланишидир. Илмий асарларни ўқиётганда буни ёдда тутиш керак.

Мухаррир

АБДЕЛВАХАБ М. ЭЛМЕССИРИ (1938-2008) – Қохирадаги Айн Шамс Университетининг англиз адабиёти ва танқидий назарияси фани профессори ва энг зукко ҳамда фаол инсон эди. У турли мавзуларда, шу жумладан, сионизм, замонавийлик, замонавийликдан кейинги даврда, дунёвийлик ва материалистик фалсафа ва бошқалар бўйича кўплаб мақолалар ва олтмишдан зиёд китоб ёзди. Унинг энг машхур асари «20-асрдаги Араб энциклопедияси: яхудийлар, яхудийлик ва сионизм» деб номланади.

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари – бу китобнинг асл мазмуни тўғрисида ўқувчиларга тушунча бериш учун мўлжалланган, қисқача шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашридир

Ғарб маданий парадигмаси зиёлилар орасида ҳукмронлик қиладиган, бугунги кунда энг кенг тарқалган ва тан олинган тарафкашлик шаклларида биридир. Бутун мусулмон оламида унинг таъсири кучли сезилди ва у барча ўқув турларига ўз таъсирини кўрсатади. Илоҳий мавжудотни истисно қиладиган бўлсак, мусулмон тадқиқотчилари ва олимлари унинг талабларига мослашиши ҳамда мусулмон жамиятларининг ушбу парадигма меъёрларига мос равишда «ислоҳ қилишлари» мантиқлими?

Элмессери фалсафий ижобийликка, яъни мусулмон тафаккурига ва жамиятига Ғарб ғояларини олиб киришга, ҳамда Уйғониш даври биринчи навбатда ушбу билим олиш усулини империалистик эпистемологиянинг бир қисми деб биладиган утилитар материализмга йўналтирилган чет эл парадигмасини қабул қилишга қарши эди. Унинг фикрига кўра, бу ривожланиш учун намуна бўла олмайди.

Ушбу антологияни ташкил этувчи асарлар тўплами мусулмон олимлари томонидан мусулмон оламининг ижтимоий-иқтисодий-диний ҳақиқатлари ва ушбу рамзга бўйсунуш оқибатлари учун ҳар иккала парадигмани, терминология ва тадқиқот моделлари билим олиш ҳамда инсоннинг ҳолатини тушунишнинг ягона оқилона усули сифатида деярли қабул қилинишини ўрганади ва танқид қилади.